

6 (12) 2016

Eesti sõjaajaloo aastaraamat

ESTONIAN YEARBOOK OF MILITARY HISTORY

EUROOPA PÄRAST

I MAAILMASÕDA

RAHVUSRIIKIDE ARMEEDE SÜND

IMPEERIUMIDE VAREMETEL

Europe After the First World War

Birth of National Armies on the

Ruins of Empires

Eesti Sõjamuuseum
Tallinna Ülikooli Kirjastus
Viimsi–Tallinn 2016

**Eesti
Sõjamuuseum**
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Eesti sõjaajaloo aastaraamat 6 (12) 2016

Euroopa pärast I maailmasõda: Rahvusriikide armeede sünd impeeriumide varemetel

Estonian Yearbook of Military History 6 (12) 2016

Europe After the First World War: Birth of National Armies on the Ruins of Empires

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu eelkäija on Eesti Sõjamuuseumi –

Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat (ilmus 2001–2007, ISSN 1406-7625)

Kolleegium: dr Karsten Brüggemann, dr Ago Pajur, dr Oula Silvennoinen,
dr Seppo Zetterberg, dr Tõnu Tannberg

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu artiklid on eelretsenseeritud

Kaanel: Kindralmajor Paul von Lettow-Vorbecki üksuse sõdurid ja ohvitserid
Hamburgi raekoja siseõuel pärast „süldirahutuste“ mahasurumist. Juuli 1919
(Rahvusarhiiv, RA EAA 1442.1.122)

Peatoimetaja: Toomas Hiio

Toimetaja: Sandra Niinepuu

Tõlked inglise, saksa ja vene keelest: Toomas Hiio

Tõlge läti keelest ja teeside tõlge inglise keelde: Alias Tõlkeagentuur OÜ

Keeletoimetaja: Katrin Raid (Päevakera tekstibüroo)

Autoriõigus: Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum,
Tallinna Ülikooli kirjastus ja autorid, 2016

ISSN 2228-0669

ISSN 2504-7523 (võrguväljaanne)

Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum

Mõisa tee 1

74001 Viimsi, Harjumaa

www.esm.ee

Tallinna Ülikooli kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Pakett

Sisukord

Saateks..... 5

EUROOPA PÄRAST I MAAILMASÕDA: RAHVUSRIIKIDE ARMEEDE SÜND IMPEERIUMIDE VAREMETEL

Jörg Echternkamp

Sõja lõpp 1918. aastal ja Euroopa uus korraldus:

I maailmasõda ja vägivalda jätkumine..... 15

Ēriks Jēkabsons

Poola armee lahingud Punaarmee vastu Ilūkste maakonnas

1919. aasta septembris Poola vaatenurgast..... 21

The battles of the Polish Army against the Red Army

in Ilūkste county in September 1919 from Poland's viewpoint 42

Vilma Bukaitė

Prantsusmaa sõjalise missiooni (1919–1920) suhtumine

Leedu riiklusse 43

The attitude of the French military mission (1919–1920)

towards the sovereignty of Lithuania 66

Igor Kopõtin

Punaarmee internatsionaalsed väeosad Vene kodusõjas

(1917–1922)..... 68

International troops of the Red Army in the Russian Civil War

(1917–1922)..... 84

Carlo Cetto Cipriani

Itaalia sõjaline okupatsioon Dalmaatsias 1918–1921:

Ühe endise Austria-Ungari keisririigi osa saatus..... 85

Italian military occupation in Dalmatia in 1918–1921:

the fate of a former part of the Austro-Hungarian Empire 116

Jan-Philipp Pomplun

- Paramilitaarne vägivald kui poliitilise radikaliseerumise
toitepinnas? I maailmasõja järel Baltikumis võidelnud
Saksa vabakorpuste näide 117
*Paramilitary violence as fodder for political radicalisation?
The example of the German Freikorps which fought
in the Baltic region after WWI*..... 135

Dmitar Tasić

- Miks mõned riigid otsustavad toetuda paramilitaarsetele
üksustele? Jugoslaavia näide pärast I maailmasõda..... 136
*Why some countries decide to rely on paramilitary units?
The example of Yugoslavia after WWI* 163

Sergi Tšoli

- Lojaalsuskriis ja rahvusarmee formeerimine Ukrainas kolme
Ukraina-Vene sõja kontekstis..... 164
*Loyalty crisis and the formation of a national army
in Ukraine in the context of three Ukrainian-Russian wars* 192

ARTIKLID

Aarne Ruben

- Fontannikud enamlaste võitlussalga lõhestajaina..... 195
*The Fontanka men as the drivers of a split among
the Bolshevik fighting groups* 219

Lina Kasparaitė-Balaišė

- Valmistudes sõjaks: Õppused Leedu sõjaväe Gaižiūnai
polügoonil aastatel 1931–1939..... 220
*Preparing for war: Lithuanian Army exercises at
the Gaižiūnai military training field through 1931–1939*..... 237

Meelis Maripuu

- Patarei vangla 240
Patarei Prison 271

Jaak Mäll

Arheoloogiline eksperiment Otepää varspüüsi rekonstruktsiooniga: Eesti vanima tulirelva taktikalis-tehniliste näitajate analüüs	272
<i>Archaeological experiment with a reconstruction of the Otepää handgonne. Analysis of the tactical and technical characteristics of the oldest Estonian firearm.....</i>	295

ARVUSTUS**Leho Lõhmus**

Ühest väärstavast uuringust	299
-----------------------------------	-----

Autorid Authors.....	307
------------------------	-----

Saateks

Kuues Eesti sõjaajaloo aastaraamat jätkab saja aasta taguste teemade käsitlemist. Eelmise aastaraamatu keskmes oli I maailmasõda Ida-Euroopas ning idaeurooplaste teistsugused kogemused ja mälestused võrreldes sellega, kuidas kogesid ja kuidas mäletavad seda sõda lääneeurooplased. Nüüd liigume mõne aasta võrra edasi ja käsitleme aega, kui Compiègne'i metsas sõlmitud vaherahu oli vaigistanud relvad nii lääne- kui ka Itaalia rindel, kuid Ida-Euroopas Soomest Kreekani jätkusid võitlused juba uute lippude all.

Ameerika Ühendriikide presidendi Woodrow Wilsoni 1918. aasta jaanuaris avaldatud 14 punkti, mis sõnastasid Pariisi rahuläbirääkimiste teemad ja Rahvasteliidu idee, ning Vladimir Lenini valitsuse üks esimesi akte 1917. aasta novembris, Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioon, andsid hoogu Mandri-Euroopa ja ka Aasia rahvaste rahvusliku enesemääramise taotlustele. Üleskutsed, mis olid eeskätt mõeldud vaenlase nõrgestamiseks ja vastaste või ka oma vähemusrahvuste enda poolele võitmiseks, said lisaajendiks hulga uute riikide tekkimisele. Enamik Euroopa mehi oli sel ajal sõjaväevormis ning sündivate riikide uute armeede sõdurite ja ohvitseride väljaõpe ja lahingukogemus oli omandatud impeeriumide miljoniarmeede ridades.

Impeeriumide vähemusrahvaste rahvuslik enesemääramisõigus oli õilis idee, kuid selle elluviimine sünnitas hulga probleeme, mille lahendus oli sageli sõjaline ja mille jälgi võime näha tänini. Kõigepealt oli küsimus juba ühe või teise rahvuse definitsioonis: kas rahvusriigi nimirahvuse moodustavad kõik teatud piiride vahel elavad inimesed või defineerib rahvuse etnos, keel, usutunnistus või seisus? Ühe etnilise rühma enesemääramisõigus võis jätta teise sellest ilma ja vähemusrahvuseks ka uues rahvusriigis. Ida-Euroopas Tallinnast Thessalonikini olid eri kogukonnad sajandeid kõrvuti elanud, nii rahumeelselt kui ka vaenutsedes. Nad otsisid nüüd võimalusi riiklikuks eneseteostuseks, leides toetajaid ja vaenlasi nii naabrite kui ka suurriikide seas, kes neid ära kasutasid oma soovis sõjajärelset maailmakorda taastada või siis oma huvides uuendada. Mitu

endist vähemusrahvast rajas oma riigi esimest korda, kuid nii mõnelgi oli riikluse kogemus, ehkki riik ise oli juba sajandite eest olemast lakanud. Oma mineviku suurust rõhutasid poolakad, leedulased ja teisedki ning see oli ja on mõnikord tänapäevani rahvusliku eneseteadvuse tõstmiseks tähtis.

Rahvusluse ja omariikluse kõrval köitis paljusid vaesemaid inimesi, aga ka noori ja eeskätt noori esimese põlvkonna haritlasi hoopis uus idee – maailmarevolutsioon ja helge tulevik klassideta ühiskonnas –, mis jätaks rikkad ilma nende ebaõiglaselt soetatud varast ja lõpetaks vaeste häda ja viletsuse. Nõukogude Venemaa bolševike usku, et I maailmasõja lõpus pööravad soldatid oma täägid valitsejate vastu, jagasid paljud pahempoolsed poliitikud ka väljaspool Nõukogude Venemaad ja nendel Venemaa lääneosa vähemusrahvuste aladel, mille olid 1918. aasta kevadtalvel vallutanud Keskriigid.

Vähemusrahvusi, enamasti talupojarahvaid, kellele polnud võõrad ei rahvuslikud ega ka sotsiaalsed õiglust nõudvad ideoloogiad, ähvardas lõhenemine ühe või teise ideoloogia toetajaks, valgeteks ja punasteks, ning kodusõtta langemine. Soomes see juhtuski ning ainult kolm ja pool kuud kestnud kodusõjas tapeti rohkem kui üks protsent rahvastikust, üle 30 000 inimese. Kodusõja sugemeid oli suuremal või vähemal määral olemas kõigis Ida- ja Lõuna-Euroopa sõdades 1918–1922. Lõpuks oli sel ajal kogu Euroopas ka sadu tuhandeid mehi, keda sugugi ei paelunud mõte naasta sõjamehe ohtlikust, kuid ikkagi omamoodi kindlustunnet pakuvast argipäevast tsiviilellu ning kes leidsid harjumuspärase rakenduse paramilitaarsetes üksustes kodu- ja välismaal.

Kõik need teemad puudutasid ka Eestit, mõni rohkem ja mõni teine vähem. Sageli on ajaloo tegelikkuse ja elava mälestuse tänapäevaks asendanud ajaloost kirjutatu ja ümber kirjutatu. Viimasel sajandil ei ole ajaloost kirjutatud sugugi mitte ainult selleks, et rääkida toimunu järeltulevate põlvete jaoks selgeks. Sõjad ja revolutsioonid said uute riikide identiteedi nurgakiviks ning ajalookäsitlust on suunanud nii sõjapropaganda kui ka tsensuur, samuti ideoloogiatest ja identiteediloomelise vajadusest tingitud ülerõhutused ja mahavaikimised. See puudutab ka teiste maade ja rahvaste ajaloost kirjutatut. Niisiis ei saa Eesti sõjaajaloo aastaraamat jääda

ainult oma Eesti liitude juurde, vaid me peame uurima, kuidas kulgesid samaaegsed ja samasugused, aga ka erinevad sündmused me naabrite juures ja kaugemalgi ning kuidas teised rahvad neid sündmusi mäletavad ja mõtestavad.

Aastaraamatu sissejuhatav artikkel on professor Jörg Echternkampilt, kes kirjutab I maailmasõja lõpust Euroopas ja vägivalda jätkumisest. Läti ülikooli professor Ēriks Jēkabsons võtab vaatluse alla ühe lahingu 1919. aasta sügisel, mis on ideoloogilistel põhjustel siiani varjule jäänud. Nimelt võitles Poola armee, mida toetas Prantsuse tankiüksus, Daugavpilsis lahingus Punaarmee eesti ja läti kütipolkude vastu ning poolakatega koos oli rindel ka Leedu sõjavägi, keda aga ei vullanud kõige soojemad tunded poolakate vastu. Lahing oli oma aja kohta ohvriterohke, kuid Poola, Leedu ja Läti omaaegsed vastastikused territoriaalsed prentensioonid, samuti unustamine, mis asendas eesti ja läti punakütipolkude ajaloo sovetiaegse ülevõimendamise, on unustusehõlma tõuganud ka Daugavpilsis lahingu enda.

Antandi riigid saatsid uutesse Ida-Euroopa riikidesse, mida kohati polnud veel isegi *de facto* tunnustatud, oma sõjalised missioonid. Vilma Bukaitė uurib Prantsuse sõjalise missiooni tegevust Kaunases kolonelleitnant Célestin Rebouli juhtimisel alates 1919. aasta märtsist kuni 1920. aasta oktoobrini. Vilma Bukaitė näitab missiooni rolli Leedu tutvustajana Prantsusmaal, eelkõige aga Antandi huvide esindajana Leedus. Ta kirjeldab missiooni tegevuse etappide taustal Leedu riikluse ja sõjaväe tugevumist ning Leedu keerulist välispoliitilist olukorda konflikti tõttu Poolaga ning seoses Antandi, eeskätt aga Prantsusmaa toetuse suurenemisega Poolale kui usaldusväärseimale Nõukogude Venemaa vastasele jõule.

Igor Kopõtin Kaitseväge Ühendatud Õppeasutustest kirjeldab Punaarmee internatsionaalseid üksusi nii üldiselt kui ka neid, mis võitlesid Eesti vastu. Suur osa nn internatsionalistidest olid endised Austria-Ungari alamad, paljuski sakslased, kelle motiiviks oli pigem toit ja koju pääsemine kui revolutsiooniline vaimustus, ehkki oli ka viimaseid. Hulk Austria-Ungari sõjavange, kelle seas oli ka internatsionaliste, sealhulgas kirjanik Jaroslav Hašek, läbis teel kodumaale Eesti territooriumi. Internatsionalistidena Eesti rahvaväe vastu võidelnud ja siin langenud hiinlastele

püstitatud mälestusmärk Elva lähedal seisab seal praeguseni. Internatsionalistina algas mitme II maailmasõja järgse Ida-Euroopa liidri poliitiline tegevus, näiteks Josip Broz Tito valitses Jugoslaaviat 1980. aastani.

Eesti lugejale vähem tuntud on Itaalia õhuväe erukolonelleitnandi Carlo Cetto Cipriani teema: Dalmaatsia ranniku saatus pärast I maailmasõja lõppu. Dalmaatsia ranniku linnad ja saared, mis olid juba Rooma ja Veneetsia ajast seotud Apenniini poolsaare ja Itaaliaga, olid enne I maailmasõda Austria-Ungari valduses. Pärast sõja lõppu läksid need Itaalia sõjalise okupatsiooni alla. Habsburgid olid Dalmaatsias poliitiliselt üha rohkem toetanud slaavlast, eeskätt horvaate ja sloveene. Ka pärast maailmasõja lõppu toetasid suurriigid Pariisi rahukonverentsil pigem tugeva Jugoslaavia kuningriigi loomist, kui hoolisid poliitiliste sisevastuolude küüsis vaevleva Itaalia huvidest Aadria mere idarannikul. Niisiis tuli itaallastel loovutada enamik Dalmaatsia rannikust serblaste, horvaatide ja sloveenide kuningriigile.

Jan-Philipp Pomplun Berliini Tehnikaülikoolist uurib Baltikumis võidelnud paramilitaarsete üksuste seost hilisema poliitilise radikaliseerumisega, mis viis natsionaalsotsialistide võimulepääsemiseni, ning analüüsib sellega seoses kolme Saksamaal värvatud ja 1919. aastal peamiselt Läti territooriumil võidelnud vabakorpuse isikkoosseisu ja nende hilisemat saatust. Ühtlasi annab ta oma artiklis hea ülevaate teemavaldkonna üldkäsitlustest ja uuematest uurimustest. Serbia sõjaajaloolane DMITAR TASIĆ käsitleb oma artiklis paramilitaarsete üksuste moodustamist ning nende tegevust Serbia, Makedoonia, Kreeka, Albaania, Montenegro ja Bulgaaria piirialadel I maailmasõja lõpus ja esimestel sõjajärgsetel aastatel. Artikli lisaväärtuseks on ülevaade piirkonna väga keerulisest ajaloost ja rahvuste suhetest endise Osmani impeeriumi Euroopa valdustes.

Ukraina ajaloolane SERGI TŠOLI vaatleb ukraina sõdurite lojaalsuse küsimust ja kirjeldab erinevate lojaalsuse objektide loomist Nõukogude Venemaa ja Venemaa poolt kolmes Vene-Ukraina sõjas, millest kaks peeti pärast I maailmasõda, mida me tihti tänini tunneme pelgalt Vene kodusõja episoodidena, ning kolmas algas 2014. aastal. Ajalooliste paralleelide leidmine on sageli ainult soovmõtlemise peegeldus, ent Sergi Tšoli analüüs on täpne ja järeldused argumenteeritud.

Peale nende on aastaraamatus neli artiklit teistel teemadel. Aarne Ruben kirjeldab ja analüüsib Eesti kommunistide omavahelisi vastuolusid 1920. aastate esimesel poolel. Vastasseisu ühel poolel olid nn fontanikud, Peterburi eesti kommunistid, teisel poolel aga Eestis põranda all tegutsenud riigikukatjad. Käsitlus põhineb peamiselt Eestimaa Kommunistliku Partei arhiividokumentidel, mis toodi pärast II maailmasõda NSV Liidu arhiividest Eestimaa kommunistliku partei parteiajaloo instituudi arhiivi. Lina Kasparaitė-Balaišė Leedu sõjamuuseumist kirjeldab väljaõpet, õppusi ja manöövreid Leedu armee Gaižiūnai polügoonil aastatel 1931–1939. Meelis Maripuu artikkel on seotud sõjamuuseumi kauaaegse huviobjekti, Patarei vanglaga. Ta uurib vangla tegevust ja vangide kontingenti vahelduvate võimude ajal aastatel 1920–1945. Relvaajaloolane Jaak Mäll kirjeldab oma eksperimenti keskaegse püssi koopiaga. Katse eesmärk oli välja selgitada Otepää linnuse varemete kaevamisel leitud varspüssi laskeomadused võrreldes teiste selleaegsete relvade, vibude ja ambudega. Samuti käsitleb ta Otepää püssi dateerimise probleeme.

Aastaraamatu lõpetab Leho Lõhmuse arvustus Jaak Pihlaku, Mati Straussi ja Ain Krillo 2016. aastal ilmunud monumentaalsele biograafialeksikonile „Eesti Vabaduse Risti kavalерid“.

Toomas Hiio

**EUROOPA PÄRAST
I MAAILMASÕDA:
RAHVUSRIIKIDE ARMEEDE SÜND
IMPEERIUMIDE VAREMETEL**

Sõja lõpp 1918. aastal ja Euroopa uus korraldus

I maailmasõda ja vägivalda jätkumine

Jörg Echternkamp

1917. aasta lõpul kogunesid Venemaa, Saksamaa, Austria-Ungari, Türgi ja Bulgaaria delegatsioonid esimestele rahuläbirääkimistele Brest-Litovskisse, mis oli siis Poola, tänapäeval on aga Valgevene linn. Veidi hiljem, 1918. aasta jaanuaris, esitles Ameerika Ühendriikide president Woodrow Wilson Washingtonis tulevase rahuaegse maailmakorralduse 14 punkti, mille põhimõteteks olid rahvaste enesemääramisõigus, okupeeritud alade tagastamine, desarmeerimine ning Rahvasteliidu loomine. Läänerindel takerdus sõjast tüdinud Saksa sõdurite viimane pealetung 120 kilomeetri kaugusel Pariisist. Compiègne'i metsas Pariisist kirde pool kirjutasid Saksa keisririik ja Antandi riigid 11. novembril 1918 relvarahukokkuleppele alla. Sellega lõppes I maailmasõda. Kuid mida kaugemale ida poole rahulepingu allakirjutamise paigast, seda vähem sai rääkida rahust. Siin ei olnud esialgu juttugi sõjajärgsest rahuajast.

Maaailmasõda oli kindlasti üleilmne konflikt.¹ Ainuüksi Briti impeeriumi sõjas osalemise tõttu võitlesid Euroopas ka kanadalased, austraallased ja uusmeremaalased, lõuna-aafriklased ja indialased, peale nende veel Prantsusmaa kolooniate üksused. Üksteise järel tõmmati sõtta järjest rohkem riike. Euroopa koloniaalimpeeriumid sõdisid omavahel ka kolooniates. Lõpuks ulatusid sõjalise vastasseisu tagajärjed Euroopast palju kaugemale, ja mitte viimases järjekorras dekoloniseerimise kaudu, mis omakorda oli sõjas osalemisega tugevnenud eneseteadvuse tagajärg, mida õhutas programmiline põhimõte rahvaste enesemääramisõigusest.

¹ Vt Alan Kramer, „Recent Historiography of the First World War – Part I,“ *Journal of Modern European History* vol. 12, no. 1 (Feb. 2014): 5–27; Alan Kramer, „Recent Historiography of the First World War (Part II),“ *Journal of Modern European History* vol. 12, no. 2 (May 2014): 155–174.

Siiski olid Euroopa riigid maailmasõja keskpunktis. Sõda algas Euroopas, siin olid kõige tähtsamad lahingutandrid, siin peeti läbirääkimisi sõja lõpetamise üle. Lõppkokkuvõttes lagunes vana Euroopa aastatel 1914–1918. Kujunes teistsugune poliitiline korraldus, mille osalised olid ka uued väike-riigid ja mille juhtmotiiviks sai üks 19. sajandi ideoloogiaid – rahvuslus.

Siiski lõpetas 1918. aasta ühe ajastu. Sõjaga jõudis lõpule „pikk 19. sajand“ – nii kõlab ajaloolase Eric Hobsbawmi tuntud määratlus. See esimene üleilmne konflikt oli rahvusvahelise poliitikaajaloo otsustav pöördepunkt kolmel põhjusel: esiteks lõppes sellega Euroopa hegemoonia maailmas ja uueks hegemooniks said Ameerika Ühendriigid. Teiseks tõi see kaasa suured ja raskete tagajärgedega territoriaalsed muudatused eelkõige sõja kaotanud Keskriikidele – Saksamaale, Austria-Ungarile ja Osmani impeeriumile. Näiteks Saksamaa ei kaotanud mitte ainult oma kolooniaid, vaid ka Elsass-Lotringi Prantsusmaale, Eupen-Malmedy Belgiale, Põhja-Schleswigi Taanile ning osa Lääne-Preisimaast ja Ülem-Sileesiast Poolale. Viimase keisri Karl I juhitud Austria-Ungari topeltmonarhia varises 1918. aastal üldse kokku. Habsburgide dünastia kaotas oma 200 aastat kestnud hegemoonia. Paljurahvuselisest riigist, kus elasid austerlased, ungarlased, Böömimaa sakslased, sloveenid, tšehhid, serblased ja horvaadid, sai viljakas pinnas autonoomiapüüdlustele. Aasta lõpuks ei olnud enam keiserlik-kuninglikku monarhiat, selle olid asendanud neli uut riiki: Austria, Tšehhoslovakkia ja Ungari ning Serblaste, Horvaatide ja Sloveenide Kuningriik. Lagunesid ka teised vanad monarhiad – Vene keisririik ja Osmani impeerium. Rahvasteliit pidi rahvusvahelise organisatsioonina ära hoidma järgmise sõja.

Kolmandaks olid I maailmasõja tagajärjeks kaugeleulatuvad sisepoliitilised ja ühiskondlikud muutused. Nimetatagu siinkohal ainult Saksamaa novembrirevolutsiooni ja esimest Saksa demokraatiakatset Weimari vabariigis, aga ka radikaalsete ideoloogiate, nagu fašism ja natsionaalsotsialism, esiletõusu. Sotsiaal- ja kultuuriajaloolises vaates tuleb mitte viimases järjekorras silmas pidada ka valusat haava 17 miljoni tapetu, eelkõige langenud sõdurite näol. Selles sõjas langenute mälestust austatakse tänapäevani, eriti Prantsusmaal ja Suurbritannias, kus I maailmasõda nimetatakse suureks sõjaks.

Siiski, kuidas tõlgendada I maailmasõda väljaspool ametlikku mälestamist? Ühelt poolt nimetavad sõjaajaloolased 1914.–1918. aasta sõda sageli esimeseks totaalseks sõjaks. Juba kaasaegsetel oli tekkinud ettekujutus industriaalsest kogu rahva sõjast, mille eesmärk oli ühiskonna maksimaalne mobiliseerimine, sealhulgas ka kodumaale jäänud mitte-kombatandid, kes kuulutati „kodurindeks“ (*Heimatfront*). Pärast sõja lõppu jätkas niisuguse sõjakäsituse kuulutamist eriti Saksa kindral Erich Ludendorff. Juba hulk aastaid kasutatakse seda käsitlust teadusliku meetodina.² Sõjaaegsete ühiskondade ja sõjapidamise analüüsi ideaaltüübina peaks see aitama vastata küsimusele, kui kõikehõlmavalt ja kui sügavalt mõjutasid sõjasündmused ühiskonna eri valdkondi ning kuidas erinevate mõjurite „radikaliseerumine“ nõnda kaugele viis. Sel moel on võimalik selgitada nii üldist arengut kui ka rahvuslikke eripärasid. Meetodi teeb aga problemaatiliseks asjaolu, et see võtab analüüsi kategooriaks omaegse tõlgendusraamistiku.

Teisalt aga tõlgendatakse 1914.–1918. aasta sõda järgnenud aastakümnetel toimunu tõttu kui saatuslikku pöördepunkti. George F. Kennan iseloomustas I maailmasõda kui „20. sajandi viljastanud katastroofi“ (*great seminal catastrophe of this century*), mis on tuntud ka väljaspool asjatundjate ringkondi ja seetõttu ei tule peaaegu mitte ükski selle sõja aastapäevadele pühendatud tekst ilma selle tsitaadita toime. Kennani vaade omistab sõjale rolli, mis oli negatiivne edasisele ajaloolisele arengule. Näib, et ilma I maailmasõjata ei ole võimalik piisavalt selgitada mitte ühtki järgnenud poliitilist sündmust Euroopas. Ennekõike ei suudeta ilma I maailmasõjale ja sõjalõpu sündmustele osutamata mõista fašismi tõusu Itaalias ega natsionaalsotsialismi edu Saksamaal. Uurimustes kirjutatakse „teisest kolmekümneaastasest sõjast“, rõhutamaks I ja II maailmasõja põhjuslikku seost.³

² *Great War, Total War. Combat and Mobilization on the Western Front, 1914–1918*, edited by Roger Chickering and Stig Förster, Publications of the German Historical Institute (Washington D.C., Cambridge, UK: German Historical Institute, 2000).

³ Hans-Ulrich Wehler, „Der zweite Dreißigjährige Krieg. Der Erste Weltkrieg als Auftakt und Vorbild für den Zweiten Weltkrieg,“ *Die Ur-Katastrophe des 20. Jahrhunderts*, Spiegel special 1 (2004): 138–143; vt ka Jörg Echternkamp, „1914–1945: A Second Thirty Years War?

Paralleelselt nende kahe levinud selgitusviisiga saab sõda mõista ka kui „Euroopa moderniseeruva tsivilisatsiooni kriisi“.⁴ Siin on tähelepanu keskmes progressi mitmepalgelisuse tõlgendamine. Hoolimata 19. sajandi viimasel kolmandikul üldiselt levinud progressiusust on sõda sellesama progressiga väga tihedalt seotud. Demokratiseerumine ja emantsipatsioon olid moderniseerumise tõukejõuks, mis paljudes Euroopa osades viis vaba kodanliku ühiskonna tekkimiseni. Sealjuures nähakse moderniseerumist ja tsiviliseerumist kui ühe ja sama mündi kahte külge. Selle asemel aga suubus pikk 19. sajand totaalsesse sõtta. Miljonid tapetud ja mõõtmatu häving olid moderniseerumisprojektiga teravas vastuolus. Sellegipoolest poleks sõja totaalsus ja enneolematu hävitusjõud aga saanud võimalikuks ilma sellele eelnenud ühiskondlike, tehnoloogiliste ja kultuuriliste edusammudeta. Progress peidab endas iseenda hävingu idu. Moderniseerumine seab ühtlasi valmis riistad, mis pöörduvad sellesama modernse vastu. See kehtib näiteks nii tööstusliku relvatootmise kui ka vihapropaganda moodsate massiteabevahenditega levitamise puhul. Skeptikuid, kes juba varakult juhtisid progressioptimistide tähelepanu sellele vastuolule, oli vähe.

Artikli alguses visandatud sõjalõpu olukorra juurde tagasi jõudes tuleb nentida, et lõpuks kuulub tsivilisatsioonikriisi juurde ka asjaolu, et vägivaldsed konfliktid sõja lõpuga ei katkenud. See puudutab nii riikidevahelisi kui ka riigisiseseid konflikte. Eelkõige Ida-Euroopas tiirles hävinguspiraal edasi. Endise Romanovite dünastia aladel pulbitses kodusõda, kus bolševike vastu võitlesid nii mõõdukamate kui ka reaktsiooniliste rühmade toetajad, kes muu hulgas said sõjalist abi ka Saksa riigilt.⁵

Kriisi mõistel ei ole aga mitte ainult destruktiivne, vaid ka konstruktiivne sisu. Kriisis, millena maailmasõda võib käsitada, ei purunenud

Advantages and Disadvantages of an Interpretive Category,” *The German Empire*, edited by Sven Oliver Müller and Cornelius Torp (London, New York: Berghahn Books, 2011), 189–200.

⁴ *Der Erste Weltkrieg*, hrsg. Wolfgang Kruse, Neue Wege der Forschung, Geschichte (Darmstadt: WBG, 2009).

⁵ Vt ilmmas: Karsten Brüggemann, „Der Russische Bürgerkrieg 1917–1922,“ *Geschichte ohne Grenzen? Europäische Dimensionen der Militärgeschichte vom 19. Jahrhundert bis heute*, hrsg. von Jörg Echternkamp und Hans-Hubertus Mack (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2017): 125–134.

mitte ainult vana kord, vaid kujunesid ka uued jõud – uued riigid, uued sõjaväed, uued valitsemisvormid –, mis ei viidanud enam minevikku, 19. sajandisse, vaid hoopis tulevikku, 20. sajandisse. Sõjajärgse Ida-Euroopa sõjad olid iseseisvussõjad, mis algasid Soome kodusõjaga. Endise tsaaririigi lõppakordi juurde selle läänepiiril kuulusid Moskva ja Tallinna vastastikune tunnustamine Tartu rahu 2. veebruaril 1920 ning Läti ja Nõukogude Venemaa Riia rahu 1920. aasta augustis. Leedus järgnes pärast Punaarmee taganemist 1920. aasta oktoobris Poola-Leedu sõda, kui Poola väed okupeerisid Vilniuse maakonna.

Balti riikidele, kelle hulka kuulus sõdadevahelisel ajal ka Soome, oli sõltumatus saavutamine Vene riigist 20. sajandi alguse tähtsaim sündmus. Seda peetakse silmas, kui käesoleva kogumiku pealkirjas räägitakse sünnist varemete keskel. Mitte I maailmasõda, vaid selle tagajärg, iseseisvussõda, oli ja on minevikukäsitluse keskpunkt, mis seostub mälestustega 1940. aastal järgnenud Nõukogude anneksioonist ja iseseisvuse taastamisest pärast NSV Liidu lagunemist 1991. aastal.

I maailmasõja järgses Euroopas toimusid korraga nii hävitamine kui ka ülesehitamine. Eelkõige Ida-Euroopas, kuid mitte ainult seal ei tähistanud 11. november 1918 vägivaldaja lõppu. Kuigi I maailmasõda võinuks avanenud Pandora laekana⁶ maailmale tuua peamiselt halba, oli sõjajärgsel ajal kogu vägivalda juures ka oma hea külg, vähemalt uute riikide seisukohalt. Seda, mis sakslastele ja austerlastele lüüasaamisena haiget tegi, tunnetasid inimesed Balti riikides ja Poolas, aga ka Iirimaa oma vabadusvõitluse algusena. Mida kaugemale me liigume Compiègne'i metsast läänerindel, kus I maailmasõda 11. novembril 1918 formaalselt lõppes, seda raskem on rääkida sõja lõpust.

Regulaararmeed ja paramilitaarsed väeüksused, näiteks Saksa vabakorpused, mängisid selles segases olukorras suurt rolli. „Pikas I maailmasõjas“ sadestusid paljude sõdurite väga erinevad kogemused. Rahvusriigi idee ja rahvuslikud liikumised, aga ka rahvastevahelised ja rahvusvahelised suhted vajutasid 1918. aastale järgnenud aastatele oma

⁶ Jörn Leonhard, *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkriegs* (München: Beck, 2014).

pitseri. Seetõttu tasub ka sõjaajaloo seda peatükki tugevamini siduda natsiooniloome ajalooga. Nii ilmneb 1918. aastale järgnenud sõjajärgse ajastu kompleksus, mille haaramiseks jääb sõja ja rahu eristamine liiga napiks. Sel moel välditakse keskendumist Euroopa südame suurriikidele Euroopa ääremaade arvel. Lõpuks on võimalik ainult niiviisi paremini mõista sõjaaegse ja sõjajärgse Euroopa fragmenteeritud mälestusi.

Saksa keelest tõlkinud Toomas Hiio